

*Матковський М. С.,
аспірант*

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБЛИВИХ РЕЖИМІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз особливих режимів як специфічного інструменту публічно-правового регулювання, що застосовується в умовах екстраординарних викликів – надзвичайних ситуацій, воєн, терористичних загроз, пандемій та інших форм криз. Автор пропонує розглядати особливі правові режими не як тимчасові аномалії правопорядку, а як легітимну адаптивну складову демократичної правової системи, що покликана зберегти баланс між ефективністю державного реагування та збереженням засадничих принципів верховенства права. Акцент зроблено на розкритті змісту правової природи особливих режимів, їхньої нормативної логіки, процедур впровадження, меж дії та правових запобіжників.

Досліджено біполярну природу особливих режимів, що поєднує правову регламентацію з елементами винятковості, створюючи ризик правового формалізму, легалізованого авторитаризму або перманентного надзвичайного стану. Особлива увага приділена принципу пропорційності, тимчасовості, юридичної визначеності, інституційної підзвітності та гарантій недопущення зловживань з боку держави. У цьому контексті розглядається судова практика ЄСПЛ, положення міжнародного права, а також доктринальні підходи до правових меж обмеження прав людини.

У роботі представлено класифікацію особливих режимів (воєнний, надзвичайний, карантинний, економічний, адміністративно-процедурний), а також їхній функціональний вплив на структуру державної влади, публічну адміністрацію та взаємини між державою і громадянами. Здійснено порівняльний аналіз конституційних моделей впровадження особливих режимів у країнах Європи та США. Автор підкреслює важливість впровадження механізмів демократичного контролю, парламентського нагляду, судового перегляду та громадянської участі в умовах дії надзвичайних правових механізмів.

Стаття містить висновки щодо доцільності формування цілісної доктрини «інтегрованих режимів», яка дозволить ефективно реагувати на загрози без втрати демократичної ідентичності правової держави. У цьому контексті особливі режими розглядаються як елемент стійкості, а не девіації правової системи.

Ключові слова: особливий правовий режим, надзвичайний стан, правова природа, пропорційність, конституціоналізм, публічна безпека, верховенство права, правові обмеження, демократичний контроль, юридична визначеність.

Постановка проблеми. Сучасний світ постає перед безпрецедентними викликами, що вимагають від держав гнучких, але правомірних інструментів реагування. Пандемії, терористичні загрози, збройні конфлікти, кіберзлочинність та кліматичні катастрофи висувають потребу в особливих правових режимах як тимчасових формах адаптації правового порядку до кризових обставин. Водночас зростає ризик перетворення таких режимів із виняткових на постійні, що може призвести до знецінення

прав людини, ерозії принципу поділу влади та формалізації демократичних інституцій. Відсутність чіткої доктринальної концепції особливих режимів, недостатність нормативного регулювання їх меж та брак ефективного контролю з боку парламенту, судів і громадськості створюють передумови для зловживань владою. Тому постає актуальна наукова проблема – визначити правову природу особливих режимів, з'ясувати їх роль у структурі конституційного порядку, встановити допустимі межі обмежень прав і свобод та забезпечити баланс між ефективністю управління й принципами правової держави.

Стан дослідження. Проблематика особливих правових режимів є предметом зростаючого наукового інтересу у сфері публічного та конституційного права.

У праці В. П. Свердліченка «Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі» автор аналізує нормативні підстави запровадження надзвичайного і воєнного стану, а також їхній вплив на реалізацію публічної влади. Проте ця праця зосереджена переважно на правовому механізмі впровадження режимів і не охоплює питань їх легітиматії, тривалості дії та ризику інституціоналізації як постійного інструмента влади.

У статті С. О. Кузнichenка «Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку» здійснено спробу класифікації джерел надзвичайного законодавства та охарактеризовано його еволюцію в національному правопорядку. Водночас автор не приділяє належної уваги співвідношенню надзвичайного режиму із принципами конституціоналізму, а також не аналізує потенціал зловживань при відсутності чітких доктринальних орієнтирів.

У науковій статті А. Антонова, І. Приходька та Л. Антонової «Упровадження принципів належного врядування як інструмент зміцнення демократії в Україні» акцент зроблено на ролі принципів good governance у підвищенні ефективності дій держави в умовах криз. Однак у фокусі дослідження перебувають інструменти врядування, а не правова природа самих особливих режимів, як також відсутній системний аналіз юридичних механізмів контролю в умовах надзвичайності.

Таким чином, хоча існуючі дослідження окреслюють важливі аспекти особливих правових режимів, вони не формують цілісної теоретико-правової доктрини, не висвітлюють проблем нормативної легітиматії, пропорційності, меж дії та умов припинення особливих режимів. Необхідним є також включення компаративного аналізу зарубіжного досвіду, тесту пропорційності та інституційної відповідальності як ключових компонентів сучасного розуміння особливого режиму як адаптивного механізму правової держави.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного теоретико-правового аналізу правової природи особливих режимів як адаптивного механізму сучасного публічного права, що функ-

ціонує на перетині нормального та екстраординарного правопорядку. Стаття спрямована на виявлення нормативних меж, функціонального змісту, принципів легітимації та ризиків інституціоналізації особливих режимів, а також на формування науково обґрунтованої доктрини їх правового статусу в умовах сучасних викликів – збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій, криз державного управління. Особлива увага приділяється аналізу проблем нормативної визначеності, пропорційності, механізмів контролю та відповідності особливих режимів стандартам правової держави.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, позначеному постійними викликами – від глобальних пандемій до повномасштабних збройних конфліктів і криз легітимності влади, – виникає необхідність у правових механізмах, здатних ефективно адаптувати правовий порядок до надзвичайних умов. Одним із таких механізмів є особливі правові режими – модифіковані форми публічно-правового регулювання, що тимчасово змінюють рамки звичайного правового функціонування держави. Ці режими слід розглядати не як аномалію чи відступ від права, а як його адаптивну форму, покликану врівноважити інтереси публічної безпеки та прав людини у критичні періоди суспільного життя. Теоретико-правове осмислення особливих режимів дозволяє виявити їхню внутрішню нормативну логіку, функціональні межі та інституційні запобіжники щодо зловживання владою.

Однією з найбільших загроз у контексті дії особливих режимів є ризик перманентного надзвичайного стану, коли тимчасові заходи набувають хронічного характеру. Приклади деяких авторитарних держав свідчать, що правовий інструмент, задуманий як винятковий, може бути інституціоналізований як нова норма. Таке «затвердження винятку» призводить до девальвації конституційного порядку та демонтажу демократичних механізмів контролю. У цьому зв'язку правова доктрина повинна формулювати концептуальні запобіжники щодо меж дії та процедури припинення особливих режимів.

Водночас необхідно враховувати, що правова природа особливих режимів завжди має біполярну спрямованість: вона існує на межі між правом і винятком. Цей дуалізм породжує дилему: як забезпечити ефективність владного реагування, не перетворивши його на легалізовану форму безконтрольного втручання? Юриспруденція реагує на ці виклики шляхом удосконалення тесту пропорційності, що дозволяє оцінити правомірність заходів держави в реальному часі з урахуванням нагальності обставин та рівня загрози. Така методика стає дедалі актуальнішою в умовах багатовимірних загроз – від терористичних актів до пандемій.

Особливі правові режими становлять складний інституційний феномен, який характеризується підвищеною концентрацією повноважень виконавчої влади, встановленням обмежень окремих прав і свобод, модифікацією процедур прийняття рішень і переорієнтацією органів публічної влади на режим оперативного управління. Водночас правова природа цих режимів не суперечить загальним принципам верховенства права – за умови їхнього чіткого нормативного визначення, тимчасовості, правової визначеності та пропорційності обмежень. У демократичних правопорядках особливі режими закріплюються на рівні Конституції та супроводжуються запобіжниками у вигляді парламентського, судового та громадського контролю. Вони покликані не знищити, а захистити конституційний лад від екзистенційних загроз, і тому їх слід інтерпретувати як складову правового порядку *sui generis*, а не його заперечення [1, с. 24].

Правова держава не може існувати без здатності до самообмеження влади. Особливі правові режими виступають лакмусовим папірцем рівня демократії: саме в екстремальних умовах найвиразніше проявляється справжній зміст публічної влади – служіння чи домінація. Відповідно, концепція «демократичного надзвичайного стану» повинна включати чіткі межі, інституційну партисипацію, прозору звітність і можливість незалежного контролю. Це дозволяє зберегти не лише правову форму, а й зміст демократичного режиму навіть у фазі надзвичайного регулювання [2, с. 293].

Ключовим елементом теоретико-правового аналізу особливих режимів є виявлення їхньої нормативної межі: де саме закінчується правова легітимність обмежень і починається свавільність? Це питання потребує не лише доктринального осмислення, а й конкретного інструментарію – зокрема тесту пропорційності, принципу найменшого втручання, стандартів обмеження прав, визначених міжнародними договорами. Без чіткого нормативного калібрування особливий режим ризикує перетворитися на зону «сірого права», де основоположні гарантії фактично призупиняються під прикриттям потреби безпеки.

Проблема визначення особливого режиму як правового феномену вимагає також міждисциплінарного осмислення – зокрема в контексті соціології права та політичної філософії. Адже будь-який режим, який істотно змінює нормативну логіку функціонування держави, неодмінно трансформує і правосвідомість суспільства, і модель взаємодії громадянина з владою. Особливий режим, таким чином, не лише модифікує правові інститути, а й впливає на етичні уявлення про справедливість, легітимність та допустимість обмежень. У цьому полягає глибока соціокультурна природа таких режимів, які мають не лише юридичні, а й антропологічні наслідки.

Особливий режим не є автономною правовою системою – він функціонує як надбудова над основним конституційним порядком, який, своєю чергою, зобов'язаний встановити чіткі матеріальні та процедурні обмеження на його застосування. Це стосується як сфери дії (територія, обсяг прав, суб'єкти), так і строків (тимчасовість, автоматичне припинення, періодичний перегляд). Такий підхід вимагає від правотворця високої правової культури, здатної врівноважити запобіжники свавілля та потребу в ефективності дій влади в умовах кризи.

Класифікаційна багатоманітність особливих режимів зумовлена як політико-правовим контекстом, так і функціональною специфікою конкретних сфер. У правовій теорії зазвичай розрізняють надзвичайні режими (воєнний, надзвичайний стан, надзвичайна екологічна ситуація), режими правопорядку (анти-терористичний, карантинний, комендантський), економіко-адміністративні (режими вільних економічних зон, спеціальні податкові умови), а також процедурно-управлінські (режими «єдиного вікна», спеціальні дозволи тощо). В основі їх функціонування лежить необхідність забезпечення державної керованості в умовах порушеного балансу нормального стану. У залежності від правового джерела, що регулює їх запровадження, розрізняють конституційні, законодавчі, підзаконні та договірні особливі режими, що передбачають різний рівень втручання у права особи та різну процедуру контролю [3, с. 247].

У національних правових системах можна простежити різні концепції запровадження особливих режимів – від централізованої моделі, де ініціатива належить виключно главі

держави, до децентралізованої, що передбачає розподілення повноважень між урядом, парламентом та органами місцевого самоврядування. Така варіативність відображає глибші підходи до розуміння природи влади, принципу стримувань і противаг, а також культури політичної відповідальності. У державах із розвинутою традицією публічної участі навіть у надзвичайному стані можливе застосування механізмів громадського контролю – наприклад, через антикризові комісії при парламенті чи прозорі звіти органів безпеки.

Однією з ключових проблем у функціонуванні особливих режимів є забезпечення належного балансу між легітимними цілями державної безпеки та обов'язком зберігати правовий режим, придатний для реалізації фундаментальних прав людини. Це особливо актуально з огляду на наявність міжнародно-правових зобов'язань держав, зокрема в межах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про жорстку позицію щодо недопущення невинуватих обмежень навіть у разі запровадження особливого режиму. Наприклад, у справах «A. and Others v. the United Kingdom» [4] або «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» [5] простежується вимога обґрунтованості, пропорційності, наявності судового перегляду та часових меж. Таким чином, правовий режим особливого характеру не є «зоною без права», а навпаки – сферою особливо чутливого дотримання правових гарантій за посиленої відповідальності держави.

Міжнародне право надає лише загальні орієнтири щодо меж правомірного функціонування особливих режимів – зокрема в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 4) [6] чи Європейській конвенції з прав людини (ст. 15) [7]. Але саме національні судові системи мають реалізувати ці стандарти в конкретних контекстах. У цьому сенсі прецедентна практика ЄСПЛ щодо пропорційності, правової визначеності та добросовісності держави стає дедалі важливішою. Адже у випадках надзвичайних ситуацій саме європейські суди дедалі частіше виступають арбітрами допустимості обмежень, запроваджених державами.

Компаративний аналіз правових систем демонструє різноманітність підходів до регулювання особливих режимів. Наприклад, конституційна модель Німеччини передбачає чітке розмежування між надзвичайним станом і військовою загрозою, у той час як Франція використовує гнучку концепцію «*état d'urgence*» для швидкого реагування. США спираються на розгалужену систему федеральних і штатних повноважень, у якій президент має широкі дискреційні можливості. Україна, перебуваючи у транзитивному стані, потребує комплексного оновлення правових засад особливих режимів із урахуванням міжнародних стандартів і власного досвіду [8, с. 185].

У цьому контексті важливо враховувати і трансформацію сучасного безпекового дискурсу, який виходить за межі суто військових загроз. Сьогодні поняття «надзвичайної ситуації» охоплює також пандемії, кіберзагрози, терористичні атаки, кліматичні катастрофи та масові міграційні кризи. Відповідно, правова доктрина особливих режимів повинна розширюватися, включаючи нові сфери правового регулювання, які раніше не потребували спеціального статусу. Це вимагає постійного оновлення законодавчої бази, перегляду конституційних підходів та створення міжгалузевих юридичних інструментів реагування на багатовекторні кризи.

Важливу роль у легітимації та обмеженні особливих режимів відіграють механізми парламентського й судового контролю. Парламент як представницький орган має не лише надавати згоду на запровадження надзвичайного стану, а й здійснювати постійний моніторинг його реалізації, аналіз впливу на публічні фінанси, соціальні права та безпекову політику. Не менш важливою є функція судів – адміністративних, загальної юрисдикції, а також конституційних – у питаннях розмежування повноважень, перевірки правомірності обмежень та перегляду рішень органів виконавчої влади. В Україні, наприклад, Конституційний Суд України неодноразово наголошував на необхідності збереження балансу між безпекою і правами людини, навіть в умовах дії особливих правових режимів. З іншого боку, у країнах із розмитими механізмами контролю, особливі режими можуть трансформуватись у постійні інструменти влади, що перетворює їх із виняткових на звичайні, а отже – порушує саму логіку конституціоналізму.

Важливо звернути увагу і на міжнародну тенденцію «нормалізації надзвичайності», яка набуває дедалі більшої легітимності в умовах затяжних конфліктів або хронічної нестабільності. Наприклад, у Туреччині, Єгипті тривале функціонування особливих режимів набуло форми напівпостійних механізмів управління, що супроводжуються обмеженням публічних свобод, посиленням виконавчої влади та формальним характером парламентського нагляду. Це викликає потребу у глибшому аналізі правової межі між необхідністю та зловживанням, а також у чіткому визначенні критеріїв деескалації надзвичайного режиму до звичайного правопорядку.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що особливі правові режими є не аномалією, а вбудованим елементом гнучкого правового порядку, що здатен до самозбереження у кризових умовах. Їхня правова природа виявляється в поєднанні тимчасових обмежень із постійними гарантіями, екстраординарності з нормативною передбачуваністю. У цьому сенсі теоретико-правовий підхід до аналізу особливих режимів має спиратися на принципи публічної обґрунтованості, демократичної легітимації, юридичної визначеності та інституційної підзвітності. Формування доктрини правової природи особливих режимів є важливим кроком на шляху розвитку правової держави, яка не лише реагує на виклики, а й не втрачає власної правової ідентичності в умовах кризи.

Особливі режими функціонують у парадоксальній площині: вони одночасно є винятком і частиною правового порядку. Це створює складну методологічну проблему – як інкорпорувати екстраординарне у звичайне, не порушивши його засад? Правова система має містити у собі механізми самообмеження навіть у режимі реагування на загрози. Інакше демократія перетворюється на автоімунну структуру, яка, борючись із небезпекою, сама знищує власні основи. У цьому контексті роль правової доктрини полягає не лише в описі особливих режимів, а й у розробці нормативних гарантій їхнього цивілізованого застосування з урахуванням стандартів верховенства права та конституціоналізму.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення доктрини «реверсивної легітимації» – механізму, за якого будь-який особливий режим автоматично втрачає чинність, якщо не пройдено прозору парламентську переоцінку його необхідності протягом певного терміну. Такий підхід дозволяє уникнути легалізації надзвичайності як постійної норми. Крім того, актуальним є створення індикаторів правової стійкості режиму,

що враховуватимуть не лише кількість правових обмежень, а й ступінь публічної довіри, ефективність судового захисту та відкритість процедур прийняття рішень у кризових умовах.

Україна, перебуваючи у стані багатовимірної кризи, стала простором практичного випробування концепції особливих режимів. В умовах воєнного стану, обмеженого функціонування інституцій та постійних загроз, виникає потреба у переосмисленні співвідношення між режимом надзвичайності та верховенством права. З одного боку, гнучкість правової системи дозволяє швидко адаптуватися до загроз. З іншого – необхідно забезпечити, щоб це не призвело до перманентної девальвації правових принципів. Вивчення зарубіжного досвіду, інституційне навчання та підвищення юридичної грамотності суспільства мають стати відповіддю на цей виклик.

Таким чином, сучасне правознавство покликане не лише описувати особливі режими, а й формувати концепцію їх «вбудованості» у нормальний правопорядок як механізм стійкого управління ризиками. Інтеграція кризових регуляторів у правову систему без руйнування її фундаментальних основ – ключовий виклик конституціоналізму XXI століття. Особливі режими мають стати не ознакою слабкості держави, а свідченням її інституційної зрілості та спроможності діяти відповідально навіть у найскладніших умовах.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що особливі правові режими становлять складний правовий феномен, який поєднує елементи нормативної винятковості з вимогою правової передбачуваності та легітимності. Їх правова природа не заперечує, а трансформує звичайний правопорядок, дозволяючи державі діяти ефективно в умовах кризових загроз. Водночас надмірна концентрація повноважень, ризик хронізації надзвичайного стану та втрата парламентського і судового контролю становлять загрози для демократичного конституціоналізму.

Правова ефективність особливих режимів визначається не лише їх нормативною структурою, а й політико-правовою культурою, якістю інститутів, рівнем підзвітності та наявністю незалежного контролю. Ключовими запобіжниками проти узурпації влади виступають принципи тимчасовості, юридичної визначеності, пропорційності обмежень та парламентського нагляду. Європейська судова практика, зокрема рішення ЄСПЛ, підтверджує необхідність точного правового калібрування меж дозволеного навіть у кризових умовах.

У сучасному конституціоналізмі особливий режим має розглядатися не як відхилення від правопорядку, а як його надбудова *sui generis*, покликана зберігати демократичну сталість у періоди екзистенційної нестабільності. Український досвід застосування воєнного стану підтверджує необхідність інституційної гнучкості, однак одночасно вимагає постійного моніторингу та ревізії правових інструментів з метою недопущення правової девальвації. Тому подальший розвиток правової доктрини особливих режимів має поєднувати компаративний, міждисциплінарний і прагматичний підходи, забезпечуючи баланс між безпекою та свободою, ефективністю та правомірністю, владою та відповідальністю.

Література:

- Свердліченко В. П. Надзвичайний та воєнний стан як особливі правові режими в державі. Актуальні питання права в контексті законодавчих реформ: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Тернопіль, 2015. С. 23–26.
- Антонов А., Приходько І., Антонова Л. Упровадження принципів належного врядування як інструмент зміцнення демократії в Україні. Публічне управління та регіональний розвиток. Public Administration and Regional Development: наук. журн. 2023. № 20. С. 285–302.
- Кузнichenko С. О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. *Форум права*, (1), 2008. С. 245–249.
- Справа ЄСПЛ «A. and Others v. the United Kingdom» від 19.2.2009. URL: <https://surl.li/osbsow> (дата звернення: 28.06.2025)
- Справа ЄСПЛ «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» від 20.03.2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-181862%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-181862%22]}) (дата звернення: 28.06.2025)
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 28.06.2025)
- Європейська конвенція з прав людини: Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 28.06.2025)
- Покровська А. В. Проблеми та досягнення політики протидії радикалізації у Європі. Стратегічні пріоритети, (4), 2017. С. 180–191.

Matkovskyi M. Legal nature of special legal regimes: a theoretical and legal analysis

Summary. The article presents a comprehensive theoretical and legal analysis of special legal regimes as a specific instrument of public law regulation applied in situations of extraordinary challenges – emergencies, wars, terrorist threats, pandemics, and other crises. The author proposes viewing such regimes not as temporary anomalies of legal order, but as legitimate adaptive mechanisms within democratic legal systems aimed at preserving the balance between effective state response and adherence to the fundamental principles of the rule of law. Emphasis is placed on revealing the legal nature, normative logic, procedural frameworks, scope of operation, and legal safeguards of these regimes.

The bipolar nature of special regimes – combining legal regulation with exceptional elements – is analyzed, highlighting the risks of legal formalism, institutionalized authoritarianism, or the transformation of emergency powers into a permanent state of exception. Particular attention is paid to the principles of proportionality, temporality, legal certainty, institutional accountability, and the prevention of state abuse. In this context, the jurisprudence of the European Court of Human Rights, relevant provisions of international law, and doctrinal approaches to the permissible limits of human rights restrictions are examined.

The article offers a typology of special regimes (martial law, state of emergency, quarantine, economic, administrative-procedural), and explores their functional impact on the structure of public authority, public administration, and the relationship between the state and citizens. A comparative analysis is conducted of constitutional models for implementing special legal regimes in various European countries and the United States. The author emphasizes the importance of embedding democratic oversight mechanisms, parliamentary scrutiny, judicial review, and civic participation in the operation of extraordinary legal frameworks.

The article concludes by advocating for the development of a coherent doctrine of “integrated regimes” that would enable states to respond effectively to complex threats without compromising the democratic identity of the rule-of-law state. Within this perspective, special legal regimes are not seen as legal deviations, but as elements of constitutional resilience.

Key words: special legal regime, state of emergency, legal nature, proportionality, constitutionalism, public security, rule of law, legal restrictions, democratic oversight, legal certainty.